

УДК 341.485

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.3.3>

СТВОРЕННЯ ДЛЯ ГРУПИ ЖИТТЄВИХ УМОВ, СПРЯМОВАНИХ НА ПОВНЕ ЧИ ЧАСТКОВЕ ЇЇ ФІЗИЧНЕ ЗНИЩЕННЯ, ЯК ФОРМА ГЕНОЦИДУ

Андрушко А.В.,*доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри кримінально-правової політики
Ужгородського національного університету
ORCID: 0000-0002-7735-7898*

Андрушко А.В. Створення для групи життєвих умов, спрямованих на повне чи часткове її фізичне знищення, як форма геноциду.

У статті досліджено проблемні питання такої форми геноциду, як створення для групи життєвих умов, спрямованих на повне чи часткове її фізичне знищення, за міжнародним та національним кримінальним правом.

Доведено, що заміна у п. 3 ч. 1 ст. 442 КК України терміна «розрахованих на» словосполученням «спрямованих на» звужує відповідність формулювання розглядуваної форми геноциду міжнародно-правовим стандартам, закріпленим у Конвенції 1948 року та Римському статуті Міжнародного кримінального суду. Така термінологія є менш точною і створює ризики некоректної кваліфікації дій, які не мають ознак геноциду в його строгому юридичному значенні. У зв'язку з цим зроблено висновок про доцільність повернення до попереднього формулювання, яке краще відповідає міжнародно-правовому підходу до визначення цієї форми геноциду, оскільки дозволяє точніше відобразити як об'єктивні характеристики діяння – створення умов життя, розрахованих на повне або часткове фізичне знищення групи, – так і їхню узгодженість із спеціальним наміром знищити захищену групу як таку.

З'ясовано, що на відміну від прямого вбивства членів групи, що є активним актом фізичного знищення з негайним ефектом, створення для групи умов життя, розрахованих на її повне або часткове фізичне знищення, передбачає поступове досягнення цієї мети («заподіяння повільної смерті») – зокрема, шляхом позбавлення їжі, ліків, житла тощо.

Доведено, що перелік методів (способів) умисного створення умов життя, розрахованих на фізичне знищення групи, не повинен бути вичерпним. Відповідні способи можуть різнитися залежно від конкретного контексту, культури, історичних обставин та тактики злочинців. Жорстко фіксований вичерпний перелік таких методів може обмежувати можливості реагування на нові або нетипові форми поведінки, спрямованої на фізичне знищення групи. Натомість орієнтовний (неповний) характер такого переліку забезпечує гнучкість і повноту правового регулювання, дозволяючи адаптувати правозастосування до реалій конкретних справ.

Встановлено, що депортація сама по собі не є способом такої форми геноциду, як створення умов життя, розрахованих на повне чи часткове фізичне знищення групи, оскільки фізичне знищення слід чітко відрізняти від простого розпорошення групи або вигнання її членів. Однак депортація може кваліфікуватися як геноцид, якщо вона супроводжується умисним створенням умов життя, розрахованих на повне або часткове фізичне знищення групи.

Встановлено, що для кваліфікації певної ситуації як створення умов життя, розрахованих на фізичне знищення захищеної групи, достатньо, щоб ці умови об'єктивно мали здатність спричинити знищення принаймні частини групи; натомість фактична смерть окремих осіб унаслідок таких умов не є необхідною.

З'ясовано, що в контексті російсько-української війни дії, що полягають у блокаді населених пунктів, знищенні цивільної інфраструктури, перешкодженні евакуації, доступу до гуманітарної допомоги і т. ін., можуть бути кваліфіковані як створення умов життя, розрахованих на фізичне знищення захищеної групи, але за умови доведення спеціального наміру знищити цю групу як таку, що є ключовою складністю у доказуванні цієї форми геноциду.

Встановлено, що на відміну від інших форм геноциду, створення для групи умов життя, розрахованих на її повне або часткове фізичне знищення, має колективний характер і не може обмежуватися впливом лише на одного члена захищеної групи.

Ключові слова: кримінальні правопорушення проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку; міжнародні злочини; геноцид; створення для групи умов життя, розрахованих на повне чи часткове її фізичне знищення; Римський статут Міжнародного кримінального суду.

Andrushko A.V. The creation of living conditions for a group aimed at its physical destruction, in whole or in part, as a form of genocide.

This article explores the challenges associated with the form of genocide defined as the deliberate infliction on a group of conditions of life calculated to bring about its physical destruction in whole or in part, under both international and national criminal law.

It is argued that the substitution, in paragraph 3 of Article 442(1) of the Criminal Code of Ukraine, of the phrase "calculated to" with "aimed at" narrows the alignment of this form of genocide with the international legal standards established by the 1948 Genocide Convention and the Rome Statute of the International Criminal Court. Such terminology is less precise and creates the risk of misclassifying acts that do not meet the strict legal definition of genocide. Therefore, the article concludes that it is advisable to revert to the original wording, which more accurately reflects both the objective elements of the act – deliberately inflicting conditions of life calculated to bring about the group's physical destruction – and its consistency with the specific intent to destroy the protected group as such.

The analysis shows that, unlike direct killing (an active and immediate act of physical destruction), the creation of such life conditions involves the gradual infliction of "slow death", for example through the deprivation of food, medicine, shelter, and other essentials.

It is demonstrated that the list of methods for deliberately inflicting such life-threatening conditions should not be exhaustive. These methods may vary depending on context, culture, historical circumstances, or the perpetrators' tactics. A rigid, closed list may limit the legal system's ability to respond to emerging or atypical patterns of genocidal conduct. Conversely, an open-ended list ensures greater legal flexibility and comprehensiveness.

It is established that deportation alone does not constitute this form of genocide, as physical destruction must be clearly distinguished from the mere dispersion or expulsion of group members. However, deportation may qualify as genocide if it is accompanied by the deliberate infliction of conditions of life calculated to bring about the group's physical destruction.

The article affirms that, for conduct to be qualified as this form of genocide, it is sufficient that the imposed conditions of life be objectively capable of causing the destruction of at least part of the group; the actual death of individuals is not required.

In the context of the Russian-Ukrainian war, actions such as the blockade of populated areas, destruction of civilian infrastructure, obstruction of evacuation and humanitarian access, and similar conduct may amount to the deliberate infliction of life conditions calculated to bring about the physical destruction of a protected group. However, such classification requires proving the specific intent to destroy the group as such, which remains the central evidentiary challenge.

Finally, the article emphasizes that, unlike other forms of genocide, the deliberate infliction of life conditions calculated to bring about a group's destruction is collective in nature and cannot be limited to the impact on a single group member.

Key words: criminal offenses against peace, human security and the international legal order; international crimes; genocide; deliberately inflicting on a group conditions of life calculated to bring about its physical destruction in whole or in part; Rome Statute of the International Criminal Court.

Постановка проблеми. Незважаючи на те, що поняття геноциду було закріплене ще в Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього 1948 року, окремі його форми, зокрема умисне створення для групи умов життя, розрахованих на її повне або часткове фізичне знищення, залишаються предметом наукових дискусій і складним питанням правозастосування.

Особлива актуальність дослідження цієї форми геноциду зумовлена подіями, що супроводжують міжнародний збройний конфлікт на території України. Зокрема, блокада російськими військами населених пунктів, знищення об'єктів життєзабезпечення, перешкоджання евакуації мирного населення та доступу до гуманітарної допомоги викликають потребу оцінки таких дій через призму міжнародного та національного кримінального права.

Крім того, актуальність цієї проблематики зростає і в контексті нещодавніх змін до Кримінального кодексу (далі – КК) України. 9 жовтня 2024 року Верховна Рада України ухвалила Закон України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України у зв'язку з ратифікацією Римського статуту Міжнародного кримінального суду та поправок до нього», яким, зокрема, положення пункту 3 частини першої статті 442 КК України було викладено у такій редакції: «створення для групи життєвих умов, спрямованих на повне чи часткове її фізичне знищення». Зазначене формулювання потребує глибокого наукового осмислення.

Стан опрацювання проблематики. Дослідженню розглядуваної форми геноциду найбільше уваги приділили Claus Kreß, William Schabas, Gerhard Werle та деякі інші вчені. Водночас цілий ряд

відповідних питань досі залишається дискусійним. Окремо слід наголосити на тому, що у вітчизняній кримінально-правовій науці поки не аналізувалися згадані вище зміни до КК України.

Мета статті – дослідити проблемні питання такої форми геноциду, як створення для групи життєвих умов, спрямованих на повне чи часткове її фізичне знищення, за міжнародним та національним кримінальним правом.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до статті II(с) Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього [1], а також статті 6(с) Римського статуту Міжнародного кримінального суду [8], однією з форм злочину геноциду визнається умисне створення для національної, етнічної, расової чи релігійної групи умов життя, розрахованих на її повне або часткове фізичне знищення (англ. оригінал: «Deliberately inflicting on the group conditions of life calculated to bring about its physical destruction in whole or in part»). Водночас звернення до офіційних українських перекладів зазначених міжнародних актів засвідчує певні відмінності у формулюванні цієї форми злочину геноциду. Так, в українському перекладі Конвенції про геноцид [18] йдеться про «умисне створення для такої групи умов життя, розрахованих *призвести до* її повного або часткового фізичного знищення», а в українському перекладі Римського статуту МКС [23] – про «умисне створення для такої групи умов життя, розрахованих *на доведення її до* повного або часткового фізичного знищення». Як видається, формулювання «призвести до» та «доведення до» дещо відступають від буквального змісту англійського оригіналу («calculated to bring about»), який чітко вказує на умисний характер і спрямованість дій. Попри це, з огляду на повну граматичну і семантичну структуру наведених вище перекладених формулювань, можна дійти висновку, що в цілому вони адекватно відтворюють юридичний зміст норми і не суперечать її букві та духу.

Необхідно звернути увагу також на те, як розглядувана форма геноциду сформульована в національному кримінальному законодавстві. Донедавна у ч. 1 ст. 442 КК України йшлося про «створення для групи життєвих умов, розрахованих на повне чи часткове її фізичне знищення». Таке формулювання цієї форми геноциду максимально точно відповідало міжнародно-правовому. Однак 9 жовтня 2024 року український парламент прийняв Закон України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України у зв'язку з ратифікацією Римського статуту Міжнародного кримінального суду та поправок до нього» [16], яким, зокрема, п. 3 ч. 1 ст. 442 КК України викладено у такій редакції: «створення для групи життєвих умов, спрямованих на повне чи часткове її фізичне знищення». При цьому складно сказати, які саме міркування спонукали законодавця до внесення зазначених змін, адже у пояснювальній записці до відповідного законопроекту [22] про доцільність формулювання аналізованої форми геноциду у такій редакції не йшлося.

Навряд чи згадані вище зміни можна оцінити позитивно. У формулюванні розглядуваної форми злочину геноциду, що міститься у відповідних міжнародних актах, ключовим словосполученням є «calculated to» («розрахованих на»), яке, як видається, охоплює як об'єктивні, так і суб'єктивні елементи складу вказаного злочину. Воно вказує на усвідомлений характер дій, передбачення наслідків і досягнення їх як очікуваного результату. Цю позицію фактично поділяє й німецький професор Клаус Крес, який звертає увагу на те, що термін «calculated» («розраховані») може формально тлумачитися як такий, що вказує лише на наявність наміру знищити принаймні частину групи. Однак, на його думку, більш обґрунтованим є об'єктивне тлумачення цього терміна – як такого, що вказує на здатність відповідної поведінки реально спричинити фізичне знищення групи. Таке тлумачення, як зазначає Крес, «краще відображає мінімальні вимоги до геноцидної поведінки як об'єктивно небезпечного способу дій і дозволяє гармонійно розмежовувати різні матеріальні елементи, описані в заборонених діях, та загальні вимоги щодо наміру» [3, р. 481]. Це, в свою чергу, сприяє кращій внутрішній логічній узгодженості складу злочину геноциду та зменшує ризик правової невизначеності при кваліфікації різних форм поведінки.

Натомість словосполучення «спрямовані на» у п. 3 ч. 1 ст. 442 КК України у відповідному контексті є менш юридично точним. Воно може виражати загальну цільову спрямованість, не обов'язково пов'язану з усвідомленням неминучості або високої ймовірності повного чи часткового фізичного знищення групи як наслідку. Інакше кажучи, слово «спрямовані» не завжди означає, що результат точно очікується, є неминучим або навіть високою мірою передбачуваним. Попри те, що у зазначеній нормі прямо йдеться про спрямованість на фізичне знищення групи, саме слово «спрямовані» залишає простір для тлумачення, ширшого за міжнародно-правове «calculated to bring about», яке передбачає не лише наявність спеціального геноцидного наміру (*dolus specialis*), а й усвідомлений розрахунок дій, спрямованих саме на досягнення фізичного знищення як запланованого результату. Це створює ризик кваліфікації як геноциду дій, які за своєю природою є ворожими щодо певної групи – наприклад, прийняття дискримінаційних законів, обмеження доступу до харчування чи медичних послуг, – але які насправді не спрямовані на її фізичне знищення (а, скажімо, на її

приниження, витіснення чи підкорення) і не супроводжуються доказами наявності спеціального умислу на знищення групи. У таких випадках йтиметься радше про злочини проти людяності або воєнні злочини, а не про геноцид у його строгому юридичному значенні. У зв'язку з цим доцільним є уточнення формулювання у ч. 1 ст. 442 КК України цієї форми геноциду таким чином: «створення для групи умов життя, розрахованих на її повне або часткове фізичне знищення». Це дозволить не лише забезпечити відповідність Конвенції 1948 року та Римському статуту МКС, а й усуне ризики помилкової кваліфікації дій, що не відповідають ознакам геноциду.

Включаючи до Конвенції 1948 року таку форму геноциду, як створення для групи умов життя, розрахованих на її повне або часткове фізичне знищення, розробники цього документа зважали на конкретні приклади масового знищення груп людей у XX столітті, передусім під час Другої світової війни. Йдеться передовсім про нацистську політику «остаточного вирішення єврейського питання», яка включала не лише пряме вбивство мільйонів євреїв, а й створення нелюдських умов, у яких вони помирали від голоду, холоду й хвороб. В'язні нацистських концтаборів часто гинули не в газових камерах, а внаслідок неможливості вижити в нелюдських умовах [14, с. 364]. Це стосувалося не лише євреїв. Інші групи – зокрема, роми, люди з інвалідністю, сексуальні меншини – також зазнавали винищення не лише шляхом убивств, а й через умови, несумісні з життям: відсутність їжі, медичної допомоги, тяжку примусову працю. Необхідно також наголосити, що умисне створення умов, які призводили до масової загибелі людей, практикувалося радянською владою. Вочевидь, найвідомішим прикладом цього є організований нею Голодомор 1932–1933 років. Причому йдеться не лише про штучно створений голод, а й про цілеспрямовані заходи, розраховані на фізичне знищення українського селянства – зокрема, занесення сіл, які «злісно саботували хлібозаготівлі», на так звану «чорну дошку» з подальшим застосуванням до них репресивних заходів. Як відомо, такі дії призвели до мільйонів смертей [див., наприклад: 17, с. 126–139; 19; 20, с. 168–179 та ін.; 24, с. 38–70]. І хоча під час ухвалення Конвенції 1948 року злочини радянського керівництва прямо не згадувалися, ці події, про які Заходу було добре відомо, вочевидь, також вплинули на формування уявлення про геноцид як про злочин, що не обмежується лише вбивством членів певної групи.

На відміну від прямого вбивства членів групи, що є активним актом фізичного знищення з негайним ефектом, створення для групи умов життя, розрахованих на її повне або часткове фізичне знищення, передбачає поступове досягнення цієї мети («заподіяння повільної смерті») – зокрема, шляхом позбавлення їжі, ліків, житла тощо. На цьому наголошувалося також у практиці міжнародних судів *ad hoc*. Так, наприклад, у рішенні в справі *Prosecutor v. Akayesu* (абзац 505) підкреслювалося, що вислів «умисне створення для групи умов життя, розрахованих на повне або часткове її фізичне знищення» слід розуміти як такі методи знищення, за допомогою яких виконавець не вбиває членів групи безпосередньо, але які в кінцевому (остаточному) підсумку мають на меті їх фізичне знищення [12]. Аналогічні за змістом твердження містяться й в інших рішеннях, зокрема у справах *Prosecutor v. Kayishema and Ruzindana* (абзаци 115, 116) [10], *Prosecutor v. Rutaganda* (абзац 52) [11], *Prosecutor v. Musema* (абзац 157) [9], *Prosecutor v. Stakić* (абзац 517) [4], *Prosecutor v. Brdjanin* (абзац 691) [5].

Конкретизуючи поведінку, що охоплюється розглядуваною формою геноциду, міжнародні кримінальні трибунали (МКТР, МКТЮ) вказували, що йдеться про позбавлення таких життєво необхідних благ, як їжа, одяг, житло, гігієна та медична допомога, а також про надмірне фізичне навантаження чи виснажливу працю. При цьому в одних рішеннях перелік конкретних методів (способів) умисного створення для групи умов життя, розрахованих на її повне або часткове фізичне знищення, подано без застережень щодо його невичерпності¹ (*Prosecutor v. Rutaganda*, абзац 52; *Prosecutor v. Musema*, абзац 157); в інших – чітко зазначається про те, що перелік є орієнтовним (неповним) і не виключає інших способів умисного створення таких умов (*Prosecutor v. Akayesu*, абзац 506; *Prosecutor v. Kayishema and Ruzindana*, абзаци 115, 116; *Prosecutor v. Stakić*, абзац 517; *Prosecutor v. Brdjanin*, абзац 691). Відповідно до схвалених Асамблеєю держав-учасниць Римського статуту Елементів злочинів, які використовуються Міжнародним кримінальним судом при тлумаченні положень Римського статуту, термін «умови життя» може включати умисне позбавлення ресурсів, необхідних для виживання, таких як їжа або медичні послуги, або систематичне виселення із постійного місця проживання, але не обмежується ними [2].

Вочевидь, перелік методів умисного створення умов життя, розрахованих на фізичне знищення групи, не повинен бути вичерпним. Відповідні способи можуть різнитися залежно від конкретного

¹ У юридичній англійській мові слово *includes* зазвичай позначає відкритий (невичерпний) перелік. Однак за відсутності в тексті додаткових індикаторів (наприклад, *such as*, *inter alia*) це не завжди є очевидним, тому в перекладах часто вживається слово «зокрема» для підкреслення орієнтовного характеру переліку.

контексту, культури, історичних обставин та тактики злочинців. Жорстко фіксований вичерпний перелік таких методів може обмежувати можливості реагування на нові або нетипові форми поведінки, спрямованої на фізичне знищення групи. Натомість орієнтовний (неповний) характер такого переліку забезпечує гнучкість і повноту правового регулювання, дозволяючи адаптувати правозастосування до реалій конкретних справ.

У практиці міжнародних кримінальних трибуналів окрема увага зверталася на такий спосіб умисного створення умов життя, розрахованих на фізичне знищення групи, як депортація. Це питання було розглянуте Судовою палатою МКТЮ у справі *Prosecutor v. Stakić*. У відповідному рішенні зазначалося: «Недостатньо лише депортувати групу або її частину. Необхідно чітко розрізняти фізичне знищення і просте розпорошення (розпад) групи. Саме по собі вигнання групи або її частини не є достатнім для кваліфікації як геноциду. Як зазначає Крес, «це залишається справедливим навіть тоді, коли вигнання можна охарактеризувати як тенденцію до розпаду групи, що набуває форми її фрагментації або асиміляції. Адже розпад групи не є тотожним фізичному знищенню». У цьому контексті Палата нагадує, що пропозицію Сирії на Шостому комітеті Генеральної Асамблеї ООН – включити як окремий підпункт до статті II Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього положення про «застосування заходів, що мають на меті змусити членів групи покинути свої домівки з метою уникнення загрози подальшого жорстокого поводження» – було відхилено...» (*Prosecutor v. Stakić*, абзац 519). Таким чином, виселення (депортація) певної групи саме по собі не визнається проявом цієї форми геноциду. Подібний підхід було підтверджено у справі *Prosecutor v. Popović* (абзаци 854 і 855), де Судова палата МКТЮ дійшла висновку, що надані стороною обвинувачення докази є недостатніми для того, щоб кваліфікувати насильницьке переміщення жінок і дітей з числа боснійських мусульман із Сребрениці та Жепи як створення умов життя, розрахованих на фізичне знищення групи. Суд також зазначив, що не може дійти висновку, що умови, створені внаслідок переміщення, були об'єктивно ймовірними для призведення до знищення групи [6]. Водночас такі дії можуть підпадати під її ознаки, якщо вони супроводжуються умисним позбавленням доступу до життєво необхідних умов – зокрема, їжі, медичної допомоги, житла тощо (що, як правило, має місце у разі систематичних вигнань) – і внаслідок цього розраховані на фізичне знищення членів групи. Згадка про «систематичне виселення із постійного місця проживання» має тлумачитися з урахуванням цього підходу [3, р. 482–483; 14, с. 365]. Показовим прикладом зазначеного вище може слугувати депортація кримських татар у травні 1944 року. Як відомо, за наказом радянської влади тоді було примусово виселено понад 190 000 кримли, переважно жінок, дітей і літніх людей, до віддалених регіонів Центральної Азії. Транспортування здійснювалося в нелюдських умовах: у переповнених товарних вагонах без доступу до води, їжі та медичної допомоги, внаслідок чого тисячі людей загинули ще в дорозі. У місцях заслання кримські татари були позбавлені права вільного пересування, жили в умовах суворої ізоляції, голоду, антисанітарії та відсутності медичної допомоги. Багато з них залучалися до виснажливої примусової праці: робочий день тривав по 11–12 годин без вихідних, при цьому їм видавали лише по 200–400 грамів хліба на день – кількість, яка не покривала навіть базових фізіологічних потреб. Через брак житлових приміщень частина депортованих була змушена жити в землянках. За деякими оцінками, протягом перших кількох років загинула щонайменше чверть усього депортованого населення [див., зокрема: 13, с. 89–118; 15; 17, с. 368–371]. Все це дає підстави розглядати депортацію кримських татар як умисне створення для цієї групи таких умов життя, які були розраховані на доведення її до повного або часткового фізичного знищення.

Необхідно звернути увагу на те, що в рішенні у справі *Prosecutor v. Kayishema and Ruzindana* (абзац 116) однією з умов життя, розрахованих на повне або часткове фізичне знищення групи, було визнано зґвалтування, за умови, що такі дії здатні призвести до знищення групи повністю або частково. Цей підхід свідчить про готовність міжнародного кримінального судочинства розглядати сексуальне насильство не лише як форму серйозної шкоди (ст. II(b) Конвенції 1948 року), але і як потенційний інструмент створення умов життя, несумісних із виживанням групи. Водночас така позиція Суду вимагає обережності у трактуванні і застосуванні. У цьому зв'язку професор Герхард Верле слушно зазначає, що «масові зґвалтування не є як такими «життєвими умовами», але стають такими, якщо вони вчиняються систематично і багатократно, можливо, поряд з іншими заходами» [14, с. 365].

У доктрині міжнародного кримінального права зазначається, що створені умови життя мають об'єктивно характеризуватися як такі, що здатні призвести до фізичного знищення принаймні частини захищеної групи. Водночас фактична загибель окремих її членів унаслідок таких умов не є необхідним елементом цього злочину [14, с. 365]. Цей підхід узгоджується з практикою міжнародних кримінальних трибуналів, згідно з якою стаття II(c) Конвенції 1948 року охоплює методи знищення, що не обов'язково призводять до негайної смерті, але спрямовані на фізичне знищен-

ня групи в остаточному підсумку (див., наприклад: *Prosecutor v. Akayesu*, абзац 505). В рішенні у справі *Prosecutor v. Krajišnik* (абзац 863) додатково підкреслюється, що створені умови життя повинні бути настільки тяжкими, щоб об'єктивно призводити до фізичного знищення групи або, принаймні, мати таку тенденцію: «"ненадання належного житла, притулку, їжі, води, медичної допомоги або санітарно-гігієнічних засобів" саме по собі не становитиме об'єктивної сторони (*actus reus*) злочину геноциду, якщо таке позбавлення не є настільки серйозним, щоб призвести до знищення групи або мати тенденцію до цього. Життєві умови, які можуть бути визнані неналежними за низкою критеріїв, усе ж можуть виявитися достатніми для виживання групи» [7]. Таким чином, для кваліфікації певної ситуації як створення умов життя, розрахованих на фізичне знищення захищеної групи, достатньо, щоб ці умови об'єктивно мали здатність спричинити знищення принаймні частини групи; натомість фактична смерть окремих осіб унаслідок таких умов не є необхідною.

У зв'язку з викладеним вище варто наголосити на серйозних труднощах, пов'язаних із доказуванням цієї форми злочину геноциду. Стороні обвинувачення необхідно довести, що створені умови життя не просто є негуманними чи неадекватними (навіть за міжнародними стандартами), а саме настільки тяжкими, що вони або призводять до фізичного знищення групи (наприклад, смерті внаслідок голоду чи відсутності медичної допомоги), або об'єктивно здатні до цього призвести – навіть якщо загибелі ще не настали. Провести межу між «неналежними за низкою критеріїв» (жорсткими, але придатними для виживання умовами) та умовами, здатними призвести до фізичного знищення, може бути вкрай складно. Ще одна складність полягає у встановленні причинного зв'язку: необхідно довести, що саме створення таких умов (а не, скажімо, бойові дії чи інші чинники) призвело або могло призвести до фізичного знищення групи. Нарешті, навіть за доказаної наявності тяжких умов, потрібно окремо довести (і це, вочевидь, найскладніше), що вони були створені саме з наміром знищити групу як таку, а не з іншою метою. При цьому спеціальний намір має охоплювати не лише сам факт створення відповідних умов, а й усвідомлення того, що ці умови ведуть до фізичного знищення захищеної групи, і бажання настання саме такого наслідку.

У цьому контексті слід згадати постанову Верховної Ради України «Про Заяву Верховної Ради України "Про вчинення Російською Федерацією геноциду в Україні"» від 14 квітня 2022 року, у якій наголошено на численних фактах, що, на думку парламенту, свідчать про створення умов життя, розрахованих на фізичне знищення населення України. Йдеться, зокрема, про блокаду населених пунктів, знищення в них цивільної інфраструктури (електро-, водо- та тепlopостачання тощо) у поєднанні з перешкоджанням доступу гуманітарних вантажів та евакуації мирного населення. Внаслідок цього цивільне населення позбавляється доступу до базових потреб, необхідних для виживання, – води, їжі, тепла в холодну пору року, ліків та медичної допомоги, – що, як зазначено в документі, розраховано на заподіяння виняткових страждань і, в підсумку, фізичне знищення мирного населення в багатьох населених пунктах України [21]. З фактичного боку перелічені дії потенційно можуть бути кваліфіковані як створення умов життя, розрахованих на повне або часткове фізичне знищення захищеної групи. Водночас головним викликом у доказуванні цієї форми геноциду є встановлення спеціального наміру знищити групу як таку (а не, наприклад, змусити її до капітуляції, перемогти у війні чи залякати). Тяжкі умови життя, створені в контексті збройного конфлікту, самі по собі не є геноцидом, якщо не буде доведено, що вони були умисно створені з метою знищення саме певної групи (у нашому випадку – українського народу). У цьому й полягає ключова складність. Хоча згадана постанова має важливе значення як офіційна політична позиція України, юридичне визнання відповідних дій як геноциду у розглядуваній формі вимагає ретельного збирання та оцінки доказів відповідно до стандартів міжнародного кримінального права.

На відміну від інших форм геноциду, передбачених статтею II Конвенції 1948 року та статтею 6 Римського статуту Міжнародного кримінального суду, створення для групи умов життя, розрахованих на її повне або часткове фізичне знищення, за своєю природою має колективний характер і не може обмежуватись впливом лише на одного члена захищеної групи. Як зазначає професор Клаус Крес, ця форма геноциду є особливою тим, що описана поведінка повинна виходити за межі індивідуального впливу й охоплювати групу в цілому або її частину [3, р. 481]. Це, як видається, впливає із самої суті поняття «умови життя», яке у розглядуваному контексті стосується середовища існування ширшої спільноти, а не окремої особи. Натомість інші форми геноциду, як-от вбивство членів захищеної групи чи заподіяння їм серйозної тілесної або психічної шкоди, можуть, за наявності спеціального наміру, бути вчинені щодо одного індивіда та все ж становити геноцид, якщо такі дії є частиною ширшої стратегії знищення групи повністю або частково.

Висновки. На підставі проведеного дослідження можна сформулювати такі ключові висновки:

Заміна у п. 3 ч. 1 ст. 442 КК України терміна «розрахованих на» словосполученням «спрямованих на» звужує відповідність формулювання розглядуваної форми геноциду міжнародно-правовим

стандартам, закріпленим у Конвенції 1948 року та Римському статуті Міжнародного кримінального суду. Така термінологія є менш точною і створює ризики некоректної кваліфікації дій, які не мають ознак геноциду в його строгому юридичному значенні. У зв'язку з цим доцільним є повернення до попереднього формулювання, яке краще відповідає міжнародно-правовому підходу до визначення цієї форми геноциду, оскільки дозволяє точніше відобразити як об'єктивні характеристики діяння – створення умов життя, розрахованих на повне або часткове фізичне знищення групи, – так і їхню узгодженість із спеціальним наміром знищити захищену групу як таку.

На відміну від прямого вбивства членів групи, що є активним актом фізичного знищення з негайним ефектом, створення для групи умов життя, розрахованих на її повне або часткове фізичне знищення, передбачає поступове досягнення цієї мети («заподіяння повільної смерті») – зокрема, шляхом позбавлення їжі, ліків, житла тощо.

Перелік методів (способів) умисного створення умов життя, розрахованих на фізичне знищення групи, не повинен бути вичерпним. Відповідні способи можуть різнитися залежно від конкретного контексту, культури, історичних обставин та тактики злочинців. Жорстко фіксований вичерпний перелік таких методів може обмежувати можливості реагування на нові або нетипові форми поведінки, спрямованої на фізичне знищення групи. Натомість орієнтовний (неповний) характер такого переліку забезпечує гнучкість і повноту правового регулювання, дозволяючи адаптувати правозастосування до реалій конкретних справ.

Депортація сама по собі не є способом такої форми геноциду, як створення умов життя, розрахованих на повне чи часткове фізичне знищення групи, оскільки фізичне знищення слід чітко відрізняти від простого розпорошення групи або вигнання її членів. Однак депортація може кваліфікуватися як геноцид, якщо вона супроводжується умисним створенням умов життя, розрахованих на повне або часткове фізичне знищення групи (як приклад – депортація кримських татар у 1944 році).

Для кваліфікації певної ситуації як створення умов життя, розрахованих на фізичне знищення захищеної групи, достатньо, щоб ці умови об'єктивно мали здатність спричинити знищення принаймні частини групи; натомість фактична смерть окремих осіб унаслідок таких умов не є необхідною.

У контексті російсько-української війни дії, що полягають у блокаді населених пунктів, знищенні цивільної інфраструктури, перешкодженні евакуації, доступу до гуманітарної допомоги і т. ін., можуть бути кваліфіковані як створення умов життя, розрахованих на фізичне знищення захищеної групи, але за умови доведення спеціального наміру знищити цю групу як таку, що є ключовою складністю у доказуванні цієї форми геноциду.

На відміну від інших форм геноциду, створення для групи умов життя, розрахованих на її повне або часткове фізичне знищення, має колективний характер і не може обмежуватися впливом лише на одного члена захищеної групи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide / United Nations Treaty Collection. URL: https://treaties.un.org/Pages/ViewDetails.aspx?src=TREATY&mtdsq_no=IV-1&chapter=4&clang=_en.
2. Elements of Crimes / International Criminal Court. URL: <https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/Publications/Elements-of-Crimes.pdf>.
3. Kreß Claus. The Crime of Genocide under International Law. *International Criminal Law Review*. 2006. Volume 6. Issue 4. P. 461–502.
4. Prosecutor v. Milomir Stakić. Case No. IT-97-24-T (Trial Judgement, 31 July 2003): International Tribunal for the former Yugoslavia (ICTY) / Refworld: Global Law & Policy Database. URL: <https://www.refworld.org/jurisprudence/caselaw/icty/2003/en/40192>.
5. Prosecutor v. Radoslav Brdjanin. Case No. IT-99-36-T (Trial Judgement, 1 September 2004): International Tribunal for the former Yugoslavia (ICTY) / Refworld: Global Law & Policy Database. URL: <https://www.refworld.org/jurisprudence/caselaw/icty/2004/en/91856>.
6. Prosecutor v. Vujadin Popović (Judgment). CaseNo. IT-05-88-T (10 June 2010): International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (ICTY) / Refworld: Global Law & Policy Database. URL: <https://www.refworld.org/jurisprudence/caselaw/icty/2010/en/33661>.
7. Prosecutor v. Momčilo Krajišnik (Trial Judgment). Case: IT-00-39-T (27 September 2006): International Tribunal for the former Yugoslavia (ICTY); Trial Chamber II / Refworld: Global Law & Policy Database. URL: <https://www.refworld.org/jurisprudence/caselaw/icty/2006/en/91994>.
8. Rome Statute of the International Criminal Court / International Criminal Court. URL: <https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/2024-05/Rome-Statute-eng.pdf>.

9. The Prosecutor v. Alfred Musema (Judgement and Sentence). Case No. ICTR-96-13-T (Judgement of: 27 January 2000): International Criminal Tribunal for Rwanda (ICTR) / Refworld: Global Law & Policy Database. URL: <https://www.refworld.org/jurisprudence/caselaw/ict/2000/en/64129>.
10. The Prosecutor v. Clément Kayishema and Obed Ruzindana. Case ICTR-95-1-T (Trial Judgement, 21 May 1999): International Criminal Tribunal for Rwanda (ICTR) / Refworld: Global Law & Policy Database. URL: <https://www.refworld.org/jurisprudence/caselaw/ict/1999/en/62079>.
11. The Prosecutor v. Georges Anderson Nderubumwe Rutaganda (Judgement and Sentence). Case No. ICTR-96-3-T (Judgement of: 6 December 1999): International Criminal Tribunal for Rwanda (ICTR) / Refworld: Global Law & Policy Database. URL: <https://www.refworld.org/jurisprudence/caselaw/ict/1999/en/61942>.
12. The Prosecutor v. Jean-Paul Akayesu. Case No. ICTR-96-4-T (Trial Judgement. Decision of: 2 September 1998): International Criminal Tribunal for Rwanda (ICTR) / Refworld: Global Law & Policy Database. URL: <https://www.refworld.org/jurisprudence/caselaw/ict/1998/en/19275>.
13. Бекірова Г. Пів століття опору: кримські татари від вигнання до повернення (1941–1991 роки). Нарис політичної історії / передмова Мустафи Джемілева; післямова Рефата Чубарова. Київ: Критика, 2017. 488 с.
14. Верле Г. Принципы международного уголовного права: учебник / пер. с англ. С.В. Саяпина. Одесса: Фенікс, 2011. 910 с.
15. Гамарник Н. Депортація кримських татар у спогадах та щоденникових записах очевидців подій. *Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал*. 2015. Вип. 3 (9). URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Hamarnyk_Nataliia/Deportatsiia_krymskykh_tatar_u_sporadakh_ta_schodennykovykh_zapysakh_ochevydtsiv_podii.pdf?
16. Закон України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України у зв'язку з ратифікацією Римського статуту Міжнародного кримінального суду та поправок до нього» від 9 жовтня 2024 року № 4012-IX / Верховна Рада України. Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4012-20#Text>.
17. Козицький А. Геноцид та політика масового винищення цивільного населення у XX ст. (причини, особливості, наслідки): навч. посіб. для студентів вищих навчальних закладів. Львів: Літопис, 2012. 608 с.
18. Конвенція про запобігання злочину геноциду та покарання за нього, прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 9 грудня 1948 р. / Верховна Рада України. Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_155#Text.
19. Конквест Р. Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор / пер. з англ. Київ: Либідь, 1993. 384 с.
20. Кульчицький С.В. Голод 1932–1933 рр. в Україні як геноцид: мовою документів, очима свідків. Київ: Наш час, 2008. 239 с.
21. Постанова Верховної Ради України «Про Заяву Верховної Ради України "Про вчинення Російською Федерацією геноциду в Україні"» від 14 квітня 2022 року № 2188-IX / Верховна Рада України. Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2188-IX#Text>.
22. Проект Закону про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України у зв'язку з ратифікацією Римського статуту Міжнародного кримінального суду та поправок до нього (№ 11484 від 15.08.2024) / Верховна Рада України. Законопроекти. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/44725>.
23. Римський статут Міжнародного кримінального суду від 17 липня 1998 р. / Верховна Рада України. Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text.
24. Снайдер Т. Криваві землі: Європа між Гітлером і Сталіним. Київ: Laurus, 2018. 492 с.